

**ԹԱԼԵԱԹԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍՈՂՈՍՈՆ ԹԵՀԼԻՐՅԱՆԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ԵՎ «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ»
ԹԵՐԹԵՐՈՒՄ**

Բանալի բառեր – Սողոմոն Թեհլիրյան, Թալեաթ, «Նեմեսիս» գործողություն, Մեծ եղեռն, դատավարություն, մամուլ, Հայ հեղափոխական դաշնակցություն

«Նեմեսիս»-ը Հայոց ցեղասպանությունն իրագործողներին և կազմակերպիչներին հայտնաբերելու և ոչնչացնելու գաղտնի գործողություն էր, որի իրականացման որոշումն ամենայն հավանականությամբ ընդունվել է 1919 թ. Երևանում: Քանի որ «Նեմեսիս»-ի գործունեությանը վերաբերող հանրությանը մատչելի արխիվային նյութերը շարունակում են խիստ սահմանափակ մնալ, հարցի հետազոտության համար զգալի կարևորություն ունեն մամուլի հրապարակումները: Թալեաթի սպանության և Սողոմոն Թեհլիրյանի դատավարության մասին 1921 թ. մարտից հուլիս ընկած ժամանակահատվածում կատարված հրապարակումների լուսաբանման հարցում «Հայրենիք» և «Ճակատամարտ» օրաթերթերի ընտրությունը պատահական չէ: «Հայրենիք»-ն այդ ժամանակ հիմնականում հրապարակում էր նյութեր Հայկական հարցի և ՀՅԴ-ի գործունեության վերաբերյալ, իսկ «Ճակատամարտ»-ի խմբագրատունը «Նեմեսիս» գործողության կազմակերպչական կենտրոնն էր Կ. Պոլսում: Այն հանգամանքը, որ երկու թերթերում կան ոչ միայն սեփական թղթակիցների հեղինակած, այլև արտերկրի մամուլից արտատպված հոդվածներ, առավել կարևոր և հիմնավորված է դարձնում այդ ընտրությունը: Սույն հոդվածի շրջանակներում անդրադարձ է կատարվում նաև «Նյու Յորք Թայմզ» թերթում լույս տեսած մի քանի հոդվածների վրա, որոնցից ևս արժեքավոր տեղեկատվություններ ենք քաղում:

«Նեմեսիս» գործողության թիրախային հանցագործների ցուցակում առաջին տեղը զբաղեցնում էր Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի նախկին նախարար, մեծ վեզիր Մեհմեդ Թալեաթը, որը Հայոց ցեղասպանության գլխավոր կազմակերպիչներից էր: Երկար փնտրտուքից հետո այս գործողության մասնակիցներին հաջողվում է պարզել «Ալի Սալի բեյ» կեղծանունով Բեռլինում ապաստանած Թալեաթի հասցեն: Նրան բացահայտելու գործին լծված էր ոչ միայն Ս. Թեհլիրյանը, այլև մի ամբողջ հետախուզական խումբ: Վերջինս, երբ պատահաբար հանդիպում է Թալեաթին, փորձում է նմանություններ գտնել նրա դեմքի և իր մոտ եղած լուսանկարի միջև:

Հետագա հետախուզումներից պարզ է դառնում, որ «գոհը» հիրավի բացահայտված է: Ս. Թեհլիրյանը անմիջապես փոխում է իր բնակության վայրը՝ սենյակ վարձելով այն փողոցում, որտեղ բնակվում էր Թալեաթը: 1921 թ. մարտի 15-ի առավոտյան ժամը 11:00-ի սահմանում Սողոմոն Թեհլիրյանը գնդակահարում է Թալեաթին¹: Իր հուշերում նա հետևյալ կերպ է բնութագրում սպանության պահը. «Թալեաթը հարուածից կարծես ցցուեց ու մի ակնթարթ հզոր մարմինը պրկուեց ձիգ, բայց երբեք, ապա՝ սղոցուած կաղնու բունի պէս երեսի վրայ տապալուեց թնդինով... Քիչ դէնը մի կին ճշաց ու գետին փռուեց. մի մարդ վազեց դէպի նա... Բնաւ չէի կարող երեսակայել, որ այդպիսի դիւրութեամբ գետին պիտի փռուի գազանը: Մի վայրկեան մղում ունեցայ բոլոր գնդակները պարպելու մէջքին, բայց փոխանակ կրակելու՝ ատրճանակս նետեցի: Սեւ, թանձր արիւնը վայրկենապէս լճացաւ Թալեաթի գլխի շուրջ. կարծես ջարդուած անօթից մազուք էր դուրս թափում...»²:

Սպանությունից հետո ձերբակալված Ս. Թեհլիրյանին դատում է Բեռլինի երրորդ շրջանային դատարանը: Դատավարությունը տևում է շուրջ երկու օր, և երդվյալ ատենակալների որոշմամբ ամբաստանյալը արդարացվում է և ազատ արձակվում:

Այս իրադարձությունների վերաբերյալ մամուլում կատարված հրապարակումները հաճախ բավական արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում: Այդ ժամանակահատվածում մամուլում լույս տեսած հոդվածները գլխավորապես վերաբերում են հետևյալ թեմաներին՝ Թալեաթ փաշայի սպանության մանրամասներին, Հայոց ցեղասպանությանը, Ս. Թեհլիրյանի անդամակցությանը գաղտնի խմբակցությանը, նրա դատավարության լուսաբանմանը և նրա պաշտպանության համար նախաձեռնված հանգանակություններին:

Թալեաթի սպանությունից երկու օր անց՝ 1921 թ. մարտի 17-ին, «Հայրենիք»-ում տպագրվեց մի հոդված՝ «Թալեաթ սպանուած» վերնագրով, որտեղ նշվում էր, որ նա դարձել է վրեժի գոհ, որը վաղուց էր նրա համար նախատեսված, և հավելվում էր, որ «արդարությամբ» սպանողն ազգությամբ հայ է³: Ուշագրավ է, որ թուրքական շրջանականներում կար վարկած, թե իբր սպանությունը կազմակերպված է եղել ոչ թե հայերի, այլ հույների կամ անգլիացիների կողմից, որը, սակայն, հետագայում հերքվել է⁴:

---

¹ Ըստ Հանս Լուկաս Կիզերի՝ Թալեաթի դին ժամեր շարունակ մնում է փողոցում այն պատճառաբանությամբ, որ հարկ է եղել այն ենթարկել փորձաքննության և միայն Էռնստ Յեքի միջնորդությամբ ու պահանջով է տեղափոխվել Շարլոտենբուրգ փողոցի դիահերձարան: Մանրամասն տե՛ս **Kieser H.L.**, Talaat Pasha: Father of Modern Turkey, Architect of Genocide, Oxford Princeton, 2018, p. 404:

² **Մինախորեան Վ.**, Վերլիշումներ (Թալեաթի սպանելու մասին), Գահիրե, 1956, էջ 307-308:

³ Տե՛ս «Թալեաթ սպանուած» // «Հայրենիք», 17.III.1921:

⁴ Տե՛ս **Kieser H.L.**, նշվ. աշխ., էջ 405:

Թալեաթի սպանությունից հետո մամուլը հեղեղվեց դրան առնչվող նյութերով, որոնցում կային թե՛ իրականությանը համապատասխանող լուրեր և թե՛ ապատեղեկատվություն: Այսպես՝ «Նյու Յորք Թայմզ» օրաթերթում նշվում է այն մասին, որ Թալեաթը կնոջ հետ զբոսնում էր փողոցում, երբ Ս. Թեհլիրյանը գնդակահարել է նրան: Ըստ այս տեղեկատվության՝ մյուս գնդակից վիրավորվել է Թալեաթի կինը¹: Նմանատիպ նյութի ենք հանդիպում նաև «Հայրենիք» թերթում. «Թալեաթ փաշան կը պտըտեր իր կնոջ հետ Հարտենպերկ փողոցին մեջ, երբ հայ ուսանող ետևեն իրեն մոտեցավ և բարևեց: Եվ երբ Թալեաթ ետին դարձավ փոխադարձաբար բարևելու, օտարականը կրակեց նախկին Մեծ եպարքոսին գլխուն՝ սպանելով զայն վայրկենաբար: Երկրորդ գնդակ մը վիրավորեց Թալեաթի կինը»²: Թերթի հետագա համարներում ճշգրտվում է, որ Թալեաթի կնոջ՝ վիրավորված լինելու հանգամանքը չի համապատասխանում իրականությանը, և սպանվելու պահին նա միայնակ է եղել: Նույն օրերին շրջանառվում էր նաև մեկ այլ լուր, ըստ որի՝ Էնվեր փաշայի ինքնաթիռը Մոսկվայից Բեռլին մեկնելու ճանապարհին վթարի է ենթարկվել, ուստի նա մահացել է³, սակայն այս տեղեկությունը ևս հետագայում հերքվել է:

Թալեաթի սպանությունից հետո մամուլում սկսվեցին շրջանառվել լուրեր նրա ահռելի նյութական կարողությունների մասին: «Նյու Յորք Թայմզ»-ը, անդրադառնալով այս հարցին տեղեկացնում էր, որ սպանված նախկին մեծ վեզիրը 10 000 000 մարկ գումար է ունեցել գերմանական բանկերում⁴: Նրա «ապահով» կյանքի մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ Բեռլինում նա իր կնոջ հետ ապրում էր ինը սենյականոց բնակարանում⁵: Իսկ երիտթուրք առաջնորդների կողմից գանձարանից գողացված ընդհանուր գումարի չափը, ըստ մամուլում նշված տեղեկությունների, կազմում էր շուրջ 15 000 000 դոլլար⁶:

Թալեաթի թաղման արարողությանը մասնակցելու հրավերներ էին ուղարկվել թե՛ Արևելյան ակումբի և թե՛ Թալեաթի կնոջ՝ Հայրիե խանումի կողմից: Մամուլում հաղորդվում էր, որ նրա հուղարկավորությունը կազմակերպված է եղել բարձր մակարդակով, որին մասնակցել են գերմանական պաշտոնյաներ, թուրքական և արաբական աշխարհի բարձրաստիճան ներկայացուցիչներ, 100-150 հնդիկ, պարսիկ, արաբ, եգիպտացի մուսուլման ուսանողներ⁷: Արարողությունը կարճես վերածվել էր կրոնական ծեսի¹, որի

¹ Տե՛ս «Talaat Pasha Slain in Berlin Suburb» // «New York Times», 16.III.1921:

² «Թալեաթ սպանուած» // «Հայրենիք»:

³ Տե՛ս «Թալեաթի սպանութիինը» // «Ճակատամարտ», 18.III.1921:

⁴ Տե՛ս «Talaat is Mourned as Germany's Friend» // «New York Times», 18.III.1921:

⁵ Տե՛ս «Ինչպես կապրէր Թալեաթ» // «Ճակատամարտ», 7.IV.1921:

⁶ Տե՛ս «Թալեաթ սպանուած»:

⁷ Տե՛ս մանրամասն՝ **Kieser H.L.**, նշվ. աշխ., էջ 405:

ընթացքում մի թուրք բարձրացրել է ձեռքերը դեպի երկինք և ներկաներին ստիպել երդվել, որ վրեժ են լուծելու Թալեաթի սպանության համար²:

«Նյու Յորք Թայմզ»-ը հաղորդում էր, որ մինչև սպանությունը Թալեաթը մի քանի անգամ փոխել էր իր բնակության վայրը Բեռլինում, քանի որ մտավախությունն ուներ, որ իրեն հետապնդում են³: Նմանատիպ տեղեկատվության ենք հանդիպում նաև «Հայրենիք»-ում, որտեղ նշվում էր, որ Թալեաթը վախենում էր հայ և թուրք թշնամիների վրեժխնդրությունից, և դա էր պատճառը, որ նա հաճախ փոխում էր իր բնակավայրը⁴: Հայերի վրիժառությունից Թալեաթի երկյուղի մասին է վկայում «Ճակատամարտ»-ի առանձնացրած նյութը. «Թալեաթը երկար ատեն է ի վեր ուներ իր վախճանին կանխագգացումը: Քանիցս յայտարարած էր, իր Սթամպոլի բնակարանին մեջ՝ ուր իր մտերիմները կընդունէր, թե պիտի մեռնէր հայու մը ձեռքով»⁵: Թալեաթի բարեկամներից մեկը գերմանական մամուլին հայտնել էր, որ նախքան սպանությունը նա զգացել է, որ իրեն հետապնդել են⁶:

Գերմանական իշխանությունները լուրջ կասկածներ ունեին, որ Ս. Թեհլիրյանը որևէ խմբավորման անդամ է, և այն համոզմանն էին, որ նրան օժանդակել են: «Նյու Յորք Թայմզ»-ում լույս տեսած հոդվածը այս առումով կատարում է մի քանի շեշտադրումներ. նախ նշվում էր, որ Ս. Թեհլիրյանը միայնակ չի գործել և եղել է ՀՅԴ գործակալ, բացի այդ՝ նրա անձնագրում եղել է շվեյցարական վիզա, որը նա ձեռք էր բերել Փարիզում: Սակայն այդ կասկածի համար գլխավոր հիմք էր ծառայում այն, որ սպանությունից երկու օր առաջ Ս. Թեհլիրյանը ստացել էր 12 000 ֆրանսիական մարկի չեկ, որն ամենայն հավանականությամբ նրան էր ուղարկվել սպանությունն իրագործելուց հետո փախուստի դիմելու համար⁷:

Գերմանական թերթերից մեկը գրում էր, որ Ս. Թեհլիրյանը, լինելով ՀՅԴ կոմիտեի անդամ, երդվել էր լինել վրիժառու և այդ պատճառով գնդակահարել էր Թալեաթին⁸, իսկ ըստ մեկ այլ գերմանական պաշտոնական հա-

---

¹ Տե՛ս «Գերմանները կը շարունակեն իրենց ողբը եղեռնագործի մը դագաղին վրայ» // «Ճակատամարտ», 7.IV.1921:

² Հետաքրքրական է, որ թաղման արարողության ժամանակ Բեհաեդդին Շաքիրը նշում է, որ Թալեաթի սպանությունը ոչ թե անձնական կամ ազգային վրեժխնդրության արդյունք էր, այլ ինպերիալիստական քաղաքականության հետևանք՝ ընդդեմ իսլամական ժողովուրդների:

³ Տե՛ս «Talaat Pasha Slain in Berlin Suburb» // «New York Times», 16.III.1921:

⁴ Տե՛ս «Թալեաթի սպանութեան շուրջ» // «Հայրենիք», 18.III.1921:

⁵ «Ի՞նչ կը խորհին Թալեաթի սպանութեան շուրջ» // «Ճակատամարտ», 19.III.1921:

⁶ Տե՛ս «Ի՞նչ կը խորհին գերմաններն ու անգլիացիները Թուրիքը երկուսն տիրականին մասին» // «Ճակատամարտ», 8.IV.1921:

⁷ Տե՛ս «Talaat Pasha Slain in Berlin Suburb» // «New York Times», 17.III.1921:

⁸ Տե՛ս «Ի՞նչ կը խորհին գերմաններն ու անգլիացիները Թուրիքը երկուսն տիրականին մասին» // «Ճակատամարտ», 8.IV.1921:

դորդագրության՝ նա եղել է հայ կառավարության գործակալ¹: Մամուլում անընդհատ շրջանառվում էր նաև այն տեսակետը, որ կատարվածը ոչ թե զուտ վրիժառական գործողություն է, այլ քաղաքական սպանություն²: Թեև թերթերի տարբեր էջերում նշվում էր, որ Ս. Թեհլիրյանը միայնակ չի գործել, և որ նրա թիկունքում քաղաքական ուժ է կանգնած, այդուհանդերձ դա ապացուցել հնարավոր չեղավ: Այդ շրջանում ՀՅԴ-ն որևէ կերպ չստանձնեց կատարվածի պատասխանատվությունը, և միայն տարիներ անց, երբ Ս. Թեհլիրյանը և այլ վրիժառուներ հրապարակեցին իրենց հուշերը, պարզ դարձավ, որ այդ գործողությունների թիկունքում կանգնած է եղել հենց այդ կուսակցությունը:

Թեև «Նեմեսիս» գործողության մասին թերթերում ուղղակի անդրադարձների չենք հանդիպում, սակայն «Հայրենիք»-ի էջերում լույս տեսած՝ «ՆԷՄԷՄԻՍ» վերտառությամբ հոդվածը որոշակի ուշադրություն է գրավում: Հաշվի առնելով, որ այս օրաթերթը լուսաբանում էր ՀՅԴ-ի գործունեությունը, այդ հոդվածը պատահաբար չէր տեղ գտել այնտեղ: «Նեմեսիս»-ը խիստ գաղտնի գործողություն էր, ուստի հոդվածագիրն ուղղակի անդրադարձ չի կատարում դրան, այլ նշում է. «Անոնք, որ կը մտածեն թե կրնան խուսափիլ Նեմեսիսի հարուածներեն, այս առթիւ թող մտածեն լրջորեն և ինքդինքնին արժանի չդարձնեն անիրաւուած ցեղի մը հրաբխային վրէժխնդրութեան»³: Այնուհետև հոդվածագիրը հավելում է, որ եթե Թալեաթն իր մահով կնքեր մահկանացուն, ապա դա կծանրանար հայության խղճի վրա: Այս առիթով «Ճակատամարտ»-ը, հղելով հունական «Փրոստոս» թերթին, գրում է, որ «Նեմեսիս աստվածային վրէժխնդրութիւնը և մարդկային անեծքը» վերջապես հարվածեցին ոճրագործին⁴, ինչը ևս չի կարելի պատահական համարել:

Թեև գերմանական իշխանությունները լուրջ կասկածներ ունեին առ այն, որ Ս. Թեհլիրյանը որևէ գաղտնի խմբավորման անդամ է, և որ սպանությունը իրականացնելիս նրան օժանդակել են, վերջինս այդուհանդերձ հարցաքննության ընթացքում պնդել է, որ գործել է ինքնուրույն և խոստովանել, որ Թալեաթին սպանել է կանխամտածված: Որպես միայնակ գործելու ապացույց նա նշել է, որ Բեռլին գալիս չգիտեր, թե Թալեաթն այնտեղ է, և պնդել է, որ նրան պատահական է հանդիպել: Կար նաև տեսակետ, որ Ս. Թեհլիրյանը Թալեաթի հասցեն գտել էր Բեռլինի բնակարանների վարչությունից⁵:

Ս. Թեհլիրյանի կատարած քայլը մեծ ոգևորություն առաջացրեց հայու-

---

¹ Տե՛ս «Թալեաթ փառայի սպանութեան մանրամասնութիւնները» // «Հայրենիք», 14.IV.1921:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ «ՆԷՄԷՄԻՍ» // «Հայրենիք», 18.III.1921:

⁴ Տե՛ս «Ինչ կը խորհին Թալեաթի սպանութեան մասին» // «Ճակատամարտ», 20.III.1921:

⁵ Տե՛ս «Գերմանները կը շարունակեն իրենց ողբը եղեռնագործի մը դագաղին վրայ» // «Ճակատամարտ», 7.IV.1921:

թյան շրջանում, և բարձր մակարդակով նրա պաշտպանությունը դարձել էր համահայկական խնդիր, նախաձեռնվել էին նրան աջակցելու տարբեր արշավներ, որոնք ուղղված էին դատարանում նրա պաշտպանությունը հավուր պատշաճի ապահովելուն: Մարտի 20-ին «Հայրենիք»-ում լույս է տեսնում «Հերոս Թեյլերեանի համար» վերտառությամբ մի հոդված, որն ազդարարում էր հանգանակության սկիզբը: Այդ գործը նախաձեռնած Վահան Քարտաշյանը¹ առաջարկել էր, որ «Հայրենիք»-ում հանգանակության կազմակերպմանը առանձին պունակ հատկացվի, որն ուղղվելու էր Թեհլիրյանի պաշտպանությանը և ազատագրմանը: Իսկ ինքն անձամբ, որպես հանգանակության մեկնարկ, նվիրաբերել էր տասը դոլլար²: Մայիսի հինգի դրությամբ Ս. Թեհլիրյանի պաշտպանական հանձնախումբը 200 000 մարկ էր փոխադրել Բեռլին և պատրաստվում էր հետագայում այն ավելացնել³: Պաշտպանական հանձնախումբը կոչով է հանդես եկել առ այն, որ յուրաքանչյուր հայ միանա և օժանդակի Թեհլիրյանի պաշտպանական գործին և քաջալերել է նրանց. «Անգամ մըն ալ կոչ կընենք բոլորին՝ դրկելու իրենց նուէրները կարելի եղածին չափ շուտ: Թեհլիրեանի համար մեծ սփոփանք մը պիտի ըլլայ, երբ ան տեսնէ եւ զգայ, որ հեռուոր գաղութներու հայերն անգամ իրեն հետ են, իրեն համար կաշխատին»⁴: Պաշտպանական հանձնախումբն արդարացիորեն նշում էր, որ Ս. Թեհլիրյանի քայլը համարվում է «հայության հոգու ծանրությունը թեթևացնող արարք»: «Հայրենիք»-ում տպագրված սույն հոդվածի հիման վրա կարող ենք վկայել, որ Ս. Թեհլիրյանի պաշտպանական հանձնախումբը կենտրոնացած էր ԱՄՆ-ի =80 նահանգի Բոստոն քաղաքում՝ ամենայն հավանականությամբ հենց այդ նույն օրաթերթի գրասենյակում:

Հարկ է նշել, որ հանգանակության սահմանված չափերը խիստ տարբեր էին՝ սկսած մեկ դոլլարից: Հանգանակությունների թիվը կտրուկ ավելանում է ապրիլին, երբ դրանց միանում է Կերիի (փոքր քաղաք Հունաստանում) հայ գաղութը: Ուշագրավ է, որ Ս. Թեհլիրյանին սատարում էին ոչ միայն հայեր, այլև այլազգիներ: Դրա վառ ապացույցներից է այն, որ հանգանակությանը միացել էին ասորիներ, բուլղարներ և հույներ⁵: Սա վկայում է այն մասին, որ Թալեաթի սպանությունը ոգևորություն էր առաջացրել մասնավորապես այն ազգերի շրջանում, որոնք ևս տուժել էին Օսմանյան կայսրությունում այլազ-

¹ Վ. Քարտաշյան – ամերիկահայ քաղաքական գործիչ, իրավաբան: Շուրջ երկու տասնամյակ պայքարել է հայերի իրավունքների համար: Նրա և իր գործընկերների գործունեության ամենամեծ արդյունքը 1920 թ. ապրիլի 23-ին ԱՄՆ-ի կողմից Հայաստանի Հանրապետության անկախության ճանաչումն էր:

² Տե՛ս «Հերոս Թեյլերեանի համար» // «Հայրենիք», 20.III.1921:

³ Տե՛ս «Երկու հարյուր հազար մարք հերոս Թեհլիրեանի պաշտպանութեան համար դրկուած է ուղղակի Պերլին-նոր գումարներ պիտի դրկուին շուտով» // «Հայրենիք», 5.V.1921:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս «Հերոս Թեյլերեանի համար» // «Հայրենիք», 2.IV.1921:

զինների բնաջնջման քաղաքականությունից: Դատավարության նախաշեմին հանգանակություններն ավելանում են և գերազանցում 9000 դոլլարը¹:

Մամուլից տեղեկանում ենք նաև, որ հանգանակության համար կիրառվում էր ոչ միայն ուղղակի գումար նվիրաբերելու մեթոդը, այլև ԱՄՆ-ում կազմակերպվում էին տարբեր միջոցառումներ, որոնցից ստացված հասույթն ուղղվելու էր Ս. Թեհլիրյանի պաշտպանությանը: Օրինակ մայիսի 30-ին նախատեսվում էր մի «նվազահանդես», որը կազմակերպել էր հայազգի Ռոզ Զուլալեան տիկինը: Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ ջանք չէր խնայվել, որպեսզի այդ նվազահանդեսը հնարավորինս շքեղ լիներ: Տոմսերի գները տատանվում էին 50 ցենտից 1,5 դոլլարի սահմաններում, սակայն դրանք արագորեն սպառվել էին: «Ամեն հայ անհատ, – նշվում էր այդ առթիվ կատարված հրապարակումներից մեկում, – որուն սիրտը ցնծությամբ լեցուեցաւ և ազգային վրէժխնդրական զգացումներուն չափով մը գոհունակութիւնը վայելեց, պարտական է գալ այս նուազահանդեսին, հերոսին պարտականութեան իր բաժինը բերելու»²: Մեկ այլ միջոցառում՝ կրկին Ս. Թեհլիրյանին աջակցելու նպատակով, կազմակերպվել էր «Քնար» թատերախմբի մասնակցությամբ և պետք է տեղի ունենար հունիսի 12-ին³:

Հանգանակության յուրօրինակ տեսակ էր Ս. Թեհլիրյանի լուսանկարների վաճառքը, որի մասին տեղեկանում ենք «Հայրենիք»-ից. «Հրապարակ հանուած է հերոս Սողոմոն Թեհլիրեանի մեծադիր նկարը»⁴: Նաև հաղորդվում էր, որ դա նախաձեռնել է նրա պաշտպանական հանձնախումբը, և որ ամբողջ հասույթը տրամադրվելու է հերոսին: Նկարը, որի արժեքը 25 ցենտ էր, բազմացվել ու ուղարկվել էր տարբեր համայնքներ, և այն հնարավոր էր ձեռք բերել նաև «Հայրենիք»-ի խմբագրատնից: Ուշագրավ է, որ հանգանակություններին մասնակցում էին մեծ թվով մարդիկ, և չնայած շատերի ներդրումները փոքր էին, սակայն փաստում էին Ս. Թեհլիրյանին ցուցաբերվող հասարակական մեծ աջակցությունը: Հանգանակությունները շարունակվեցին նաև դատավարությունից հետո:

Ըստ մամուլի տեղեկությունների՝ Ս. Թեհլիրյանի դատավարությունը պետք է տեղի ունենար ապրիլին կամ մայիսին, սակայն անհայտ պատճառներով ձգձգվում է մինչ հունիս: Ըստ որոշ հրապարակումների՝ ձեռքավալվելու օրը նա չի ենթարկվել հարցաքննության, քանի որ հրաժարվել է պատասխանել հարցերին ֆրանսերեն կամ թուրքերեն⁵: Ինչպես նշում է

¹ Տե՛ս «Հերոս Թեհլիրեանի համար» // «Հայրենիք», 29.V.1921:

² «Հերոս Սողոմոն Թեհլիրեանի նուազահանդեսը» // Նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Պատիի հերոս Թեհլիրեանի» // «Հայրենիք», 1.VI.1921:

⁴ «Հրապարակ հանուած է հերոս Սողոմոն Թեհլիրեանի մեծադիր նկարը» // Նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս «Ինչ կը խորհին գերմաններն ու անգլիացիները Թուրիքոյ երէկուան տիրականին մասին» // «Ճակատամարտ», 8.IV.1921:

միննույն սկզբնաղբյուրը, նա պահանջել է երկու հայ թարգմանիչներ և մեկ պաշտպան, քանզի չի ցանկացել, որ իր դատն ընդհատումներով ընթանա¹: Հարցաքննությունից հետո Ս. Թեհլիրյանի հետ փորձել է հանդիպել Թալեաթի եղբորորդին՝ հույս ունենալով, որ կպարզի սպանությանն առնչվող նոր հանգամանքներ: Սակայն նա կտրականապես հրաժարվել է պատասխանել նրա հարցերին²:

Օրեր անց Ս. Թեհլիրյանի հայ բարեկամները դիմում են հայտնի իրավաբան ֆոն Գորդոնին և պաշտպան դոկտոր Սիմոնին՝ խնդրելով ստանձնել նրա պաշտպանությունը³: Դատավարությունը, որն ըստ նախնական պայմանավորվածության՝ պետք է տեղի ունենար մայիսի 30-ին⁴, կայացել է հունիսի 2-ին և 3-ին: Դրան մասնակցում էին միսիոներներ և գլխավոր քույրեր, բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, թարգմանիչներ, հայ վաճառականներ, հայ համայնքի ներկայացուցիչներ: Ներկաների թվում էր նաև Թալեաթի այրին: Բացի հիմնական վկաներից և պաշտպան-փաստաբաններից՝ դատին հրավիրված էին նաև դատաբժիշկներ: Վերջնական վճռի վրա մեծ ազդեցություն պետք է ունենար բժշկական մասնագետների դիրքորոշումը, քանի որ Ս. Թեհլիրյանը հաճախ ունենում էր «ջղային նոպաներ» (էպիլեպտիկ ցնցումներ), և նրա փաստաբանները պնդում էին, որ հիվանդության հիմնական պատճառը նրա վերապրած ծանր իրադարձություններն են եղել, ուստի բժշկական մասնագետների մասնակցությունը ոչ միայն անհրաժեշտ էր, այլև կարևոր դեր էր ունենալու վճռի կայացման գործում⁵: «Նյու Յորք Թայմզ»-ը դատավարությունն անվանել է «սենսացիոն»⁶, մի իրադարձություն, որն ուղղված էր Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիների թուրք և գերմանացի առաջնորդների դեմ:

Դատավարությունը մեծ հուզում էր առաջացրել հայության շրջանում, և շատերը ցանկանում էին անձամբ մասնակցել դատական նիստերին: «Նյու Յորք Թայմզ»-ը տեղեկացնում էր, որ ոչ միայն ամբողջ դատարանն էր լի հայերով, այլև ամբողջ փողոցն էր շրջափակված Սողոմոն Թեհլիրյանի հայրենակիցներով⁷: Դատարանի մուտքը խստիվ հսկում էր վեց ոստիկան, որոնք ստուգում էին մուտք գործողների անցագրերը⁸: Ըստ «Ճակատամարտ»-ի հաղորդման՝ արևմտյան սոցիալիստական լրատվամիջոցներից մեկը, անդ-

---

¹ Տե՛ս «Թալեաթի սպանության մեջ քաղաքական կուսակցության մը մատը կուզեն տեսնել» // «Ճակատամարտ», 12.IV.1921:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս «Թալեաթի սպանիչին դատավարութիինը» // «Ճակատամարտ», 5.VI.1921:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս “Says Mother’s Ghost Ordered Him to Kill” // “New York Times”, 3.VI.1921:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸ Տե՛ս «Նոր մանրամասնութիինը Թեհլիրեանի դատավարության շուրջ» // «Ճակատամարտ», 11.VI.1921:

րադառնալով ոչ միայն դատավարությանը, այլև Ս. Թեհլիրյանի հագուկապին, դիմագծերին և հոգեվիճակին, նշել է, որ նա հագնված էր անթերի, փոքրիկ, նիհար կազմվածքով, գունատ դեմքով, բարձր ճակատով, երկարավուն քթով, ցցված սև մազերով և թեթև մորուքով մարդ էր: Նրա կեցվածքը անհողողող էր և հանդարտ, նա հուզվում էր միայն այն դեպքում, երբ խոսում էր ջարդերի մասին¹:

Մեղադրյալին և վկաներին լսելուց հետո երդվյալ ատենակալների ժողովը տևեց մեկ ժամ 15 րոպե, որի ընթացքում նրանք «այո» կամ «ոչ» պետք է պատասխանեին մի քանի հարցերի. արդյո՞ք կատարվածը սպանություն էր, ոճի՞ր էր, կա՞յին արարքի մեղմացուցիչ հանգամանքներ, մեղավո՞ր էր արդյո՞ք Ս. Թեհլիրյանը Թալեաթին սպանելու համար²: Դատավարության ընթացքում գլխավոր դատախազը ամեն կերպ փորձում էր ապացուցել, որ նա հանցանքը կատարել էր կանխամտածված: Մինչ երդվյալ ատենակալները խորհրդակցում էին, դահլիճում թեժ քննարկումներ էին ընթանում, կանխատեսվում էր, որ դատապարտյալին ազատ են արձակելու կամ ամենաշատը վեց ամիս բանտարկության կենթարկելին³, սակայն հարկ է նշել, որ մեղավոր ճանաչվելու դեպքում Ս. Թեհլիրյանը մահապատժի էր ենթարկելու: Գրեթե մեկուկես ժամ խորհրդակցելուց հետո երդվյալ ատենակալներները «խնդալով»⁴ մտնում են դահլիճ. նրանցից մեկը կարդում է հարցը և պատասխանը. «Ուսանող Սողոմոն Թեհլիրեան մարտի 15-ին, Հարտենպերկ փողոց, Թալեաթ փաշան կանխամտածուած կերպով սպաննած ըլլալուն համար մեղապարտ է», – «ոչ»⁵:

Այսպիսով՝ երդվյալ ատենակալների որոշմամբ Սողոմոն Թեհլիրյանը ազատ է արձակվում: Նրանք առաջնորդվեցին հետևյալ կանոնով. կասկածի դեպքում առաջնորդվել հոգուտ ամբաստանյալի⁶: Դատարանի վճիռն ընդունվեց ծափահարություններով և «բրավո» վանկարկումներով: Ս. Թեհլիրյանի հայրենակիցները և գերմանացի բարեկամները շրջապատում են նրան, ողջագուրվում. «Ժամ մը վերջ ծաղիկներով զարդարուած օթօ մը իր հայրենակիցներու ընկերակցութեամբ և ժողովրդի մեջ Սողոմոնը կը տանի բանտէն»⁷:

Ս. Թեհլիրյանի ազատ արձակումը բողոքի ալիք է առաջացնում թուրքական շրջանակներում: Թուրքական կողմը բավականին մեծ գումարներ էր

¹ Տե՛ս «Թեհլիրեանի ազատ արձակումը» // «Ճակատամարտ», 23.VI.1921:

² Տե՛ս «Սողոմոն Թեհլիրեանի դատավարութիինը եվ հայկ. հարցը Պերլինի դատարանին առջեի» // «Ճակատամարտ», 21.VI.1921:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս «Թեհլիրեանի ազատ արձակումը, ինչ տպավորութիին թողուց Գերմանիոյ մեջ» // «Ճակատամարտ», 25.VI.1921:

⁷ «Սողոմոն Թեհլիրեանի դատավարութիինը եվ հայկ. հարցը Պերլինի դատարանին առջեի»:

ծախսել, որպեսզի կարողանար դատը շահել, սակայն ապարդյուն: Թուրքական տարբեր թերթեր սկսում են մեղադրել Գերմանիային դավաճանության և «երկերեսանիության» մեջ: Այս ամենից գատ նաև Գերմանիայի թուրքական և արևելյան ակումբներն էին բողոք ներկայացրել դատարանի որոշման դեմ, որում նրանք Հայկական հարցը կոչում էին «Տեւական պատերազմական վիճակ մը»¹: Այդ գրությունում նաև նշված էր, որ դատարանը պետք է զբաղվեր ոչ թե թուրք-հայկական հարցով, այլ 1921 թ. մարտի 15-ի սպանությամբ²: Գրությունը եզրակացնում էր, որ դատավորները ենթարկվել են պաշտպանների և վկաների՝ այսպես կոչված երևակայական հայտարարությունների թելադրանքին, ուստի Բեռլինում բացակայում էին արդար դատավորներն ու արդարությունը³: Բողոքների ալիքը, սակայն, չի ստանում լայն աջակցություն և շուտով մոռացվում է:

Ս. Թեհլիրյանի վրիժառական արարքը հայ ժողովրդի համար սփոփիչ դեր ունեցավ և որոշ չափով հանդարտեցրեց հայությանը՝ վերականգնելով նրա ոտնահարված արժանապատվությունը: Իր արարքի շնորհիվ նա հայության համար դարձավ անմահ հերոս: Նրա մասին գրեցին երգեր, բանաստեղծություններ, պատմվածքներ, կանգնեցրին հուշարձաններ: Նրա վրիժառական արարքը մեծ արձագանք ստացավ ոչ միայն Եվրոպայում, այլև աշխարհի տարբեր ծայրամասերում, ինչի շնորհիվ գերմանական, ֆրանսիական, ամերիկյան, անգլիական մամուլի էջերում տպագրվեցին հոդվածներ հայկական ջարդերի և Հայկական հարցի վերաբերյալ:

Ամփոփելով նշենք, որ «Հայրենիք» և «Ճակատամարտ» թերթերում խնդրո առարկա թեմաներով լույս տեսած հոդվածները մեզ հնարավորություն են ընձեռում պարզել, թե հայ հասարակական միտքը, ինչպես նաև միջազգային հանրությունը ինչ չափով էին իրազեկված այն ամենին, ինչ տեղի է ունեցել դեռևս Ս. Թեհլիրյանի դատավարության շրջանում: Դրանք մեզ միաժամանակ հաղորդում են կարևոր մանրամասներ, որոնք դեռևս դուրս են մնացել ուսումնասիրողի տեսադաշտից և բացի այդ ի ցույց են դնում հայաշխարհում տիրող այն բարոյահոգեբանական մթնոլորտը, որի պայմաններում տեղի ունեցավ Ս. Թեհլիրյանի, իսկ ավելի ստույգ Թալեաթի դատավարությունը:

Թերթերի հրապարակումները քննական ուսումնասիրության ենթարկելիս և արժևորելիս չպետք է անտեսել նաև այն հանգամանքը, որ դրանց տեղեկատվական գործունեությունը, աշխարհի տարբեր ծայրամասերում բնակվող հայերի համար լրատվական առաջնային սկզբնաղբյուր լինելուց գատ, նպատակաուղղված էր նաև միավորել հայկական համայնքներին՝

---

¹ Տե՛ս «Պերլինի թուրքերուն բողոքը Թեհլիրեանի անպարտ արձակման դեմ» // «Ճակատամարտ», 28.VI.1921:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

նրանց համագրային նախաձեռնությունների մղելու համար. մի առաքելություն, որն ամեն դեպքում հանգանակությունների և այլ դրամահավաք միջոցառումների միջոցով որոշակիորեն արդյունավորվեց:

Нели Абрамян – Освещение убийства Талаата и судебного процесса над Согомоном Тейлиряном в газетах «Айреник» и «Чакатамарт»

Статья представляет собой обзор материалов, опубликованных в периодических изданиях «Айреник» и «Чакатамарт», об убийстве Талаата и о судебном процессе над Согомоном Тейлиряном. В статье рассматриваются эти два издания с марта по июль 1921 года. Выбор этих двух газет не случаен. В газете «Айреник» публиковались в основном статьи об Армянском вопросе и деятельности Армянской революционной федерации, а редакция «Чакатамарта» была организующим центром операции «Немезис» в Константинополе. Следует также отметить, что в этих двух газетах мы обнаружили как кое-что новое из личной переписки, так и переводы статей, опубликованных в зарубежной прессе. В статье также затрагиваются некоторые статьи, опубликованные в «Нью-Йорк Таймс», из которых мы получаем ценную информацию об этих случаях.

Neli Abrahamyan – Coverage of Talaat Pasha’s Murder and Soghomon Tehlirian’s Trial in the Newspapers “Hayrenik” and “Jakatamart”

The article is an overview of the materials published in the periodicals “Hayrenik” and “Jakatamart” on Talaat Pasha’s murder and Soghomon Tehlirian’s trial. The paper examines these two periodicals in the period from March to July, 1921. The choice of these two newspapers is not accidental; the “Hayrenik” daily mainly published articles on the Armenian Cause and the activities of the Armenian Revolutionary Federation, while the “Jakatamart” editorial office was the organizing center of the Nemesis Action in Constantinople. It should also be noted that in these two newspapers we found both news of own correspondence and translations of the articles published in foreign press. The article also touches upon some of the articles published in “The New York Times”, from which we receive valuable information on these cases.

Ներկայացվել է 18.03.2020

Գրախոսվել է 07.04.2020

Ընդունվել է տպագրության 30.06.2020